

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/9>

ЗАКОННІСТЬ, КОНСТИТУЦІЙНА ЗАКОННІСТЬ ТА КОНСТИТУЦІЙНІСТЬ ЯК ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

LEGALITY, CONSTITUTIONAL LEGISLATION AND CONSTITUTIONALITY AS FUNDAMENTALS OF CONSTITUTIONAL CONTROL: TO THE MATTER OF INTERRELATION OF CONCEPTS

**Івановська А.М., к.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова**

Стаття присвячена дослідженню поняття принципу законності, що є одним із базових принципів конституційного контролю як специфічного виду державно-правової діяльності, аналізу співвідношення цього принципу із принципами конституційної законності та конституційності в аспекті їх застосування в діяльності органів конституційного контролю.

Визначено, що конституційна законність є ядром, вищим проявом законності у державному та суспільному житті. Вона володіє усіма властивостями, що притаманні законності загалом, вирізняється особливими, притаманними лише їй характеристиками, які й дозволяють вважати її вищим проявом законності.

Зроблено висновок, що, здійснюючи контроль за дотриманням конституційної законності, органи конституційного контролю мають на меті захист основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства і прямої дії Конституції. Саме органи конституційного контролю уповноважені робити остаточний висновок про конституційність або неконституційність правових актів, а також дій суб'єктів державно-правових відносин Конституції. Сутність терміну «конституційність» випливає з контрольної діяльності органів конституційного контролю. Звідси і походить розуміння конституційності як властивості, вимоги до актів, дій і рішень суб'єктів державно-правових відносин у теорії конституційного права. Саме органи конституційного контролю покликані визначати юридичний вимір конституційності, виходячи зі всієї сукупності норм основного закону у їх взаємозв'язку і взаємозалежності.

Характеризуючи співвідношення конституційності і законності, автор доходить висновку, що обидві категорії є властивостями нормативно-правових актів та обов'язковою умовою діяльності усіх суб'єктів державно-правових відносин. Перевірку законності правотворчої та правозастосовчої діяльності суб'єктів державно-правових відносин здійснюють органи судової влади, тоді як перевірка конституційності зазначеної діяльності є виключною компетенцією органів конституційного контролю. Необхідність виокремлення конституційності як окремої властивості актів, дій і рішень суб'єктів державно-правових відносин пояснюється верховенством Конституції, її прямою і безпосередньою дією.

Ключові слова: законність, конституційна законність, конституційність, нормативно-правовий акт, конституція, правотворча і правозастосовча діяльність.

The article is devoted to the study of the concept of the principle of legality, which is one of the basic principles of constitutional control as a specific type of state-legal activity, to analyze the relation of this principle with the principles of constitutional legality and constitutionality in the aspect of their application in the activities of bodies of constitutional control.

It has been determined that constitutional legality is the core, the highest manifestation of legality in state and public life. It possesses all the qualities inherent in legality as a whole, and at the same time is distinguished by its specific characteristics, which allow it to be regarded as the highest manifestation of legality.

It is concluded that by exercising control over the observance of constitutional legality, the bodies of constitutional control aim to protect the foundations of the constitutional order, fundamental rights and freedoms of man and citizen, ensure the supremacy and direct effect of the constitution. It is the bodies of constitutional control that are empowered to draw a final conclusion on the constitutionality or unconstitutionality of legal acts, as well as the actions of subjects of state-legal relations of the constitution.

The essence of the term "constitutionality" derives precisely from the control activities of the bodies of constitutional control. Hence the understanding of constitutionality as a quality, requirement, to the acts, actions and decisions of subjects of state-legal relations in the theory of constitutional law. And it is the bodies of constitutional control that are called upon to determine the legal dimension of constitutionality, based on the totality of the rules of basic law in their interconnectedness and interdependence.

Characterizing the relationship between constitutionality and legality, the author concludes that both categories are qualities of legal acts and a prerequisite for the activity of all subjects of legal relations. The review of the legitimacy of the law-making and enforcement activities of the subjects of state-legal relations is carried out by the judicial authorities, while the constitutionality of the said activity is the exclusive competence of the bodies of constitutional control. The need to distinguish constitutionality as a separate quality of acts, actions and decisions of subjects of state-legal relations is explained by the supremacy of the constitution, its direct and proximate action.

Key words: legality, constitutional legality, constitutionality, normative legal act, constitution, law-making and enforcement activity.

Розвиток сучасної державності, практична реалізація принципу верховенства права передбачають неухильне дотримання Конституції і законів усіма органами, посадовими особами, об'єднаннями і громадянами у будь-якій демократичній країні світу. Ці вимоги передбачають існування в механізмі держави спеціального інституту, який покликаний забезпечити верховенство Конституції, непорушність конституційних цінностей і забезпечити повну

відповідність букві і духу Конституції законів, інших нормативних актів, а також дій (бездіяльності) органів публічної влади, організацій або громадських об'єднань. Таким інститутом є інститут конституційного контролю. Саме органи конституційного контролю наділені найбільшим обсягом повноважень щодо контролю за формуванням єдиного правового простору, що носять системний і всебічний характер. Тому їх діяльність повинна базуватися

на таких принципах, виконання яких призведе до підвищення ефективності функціонування цього інституту. Одним із базових принципів здійснення конституційного контролю є принцип законності.

Різноманітним аспектам, які стосуються змісту та суті принципу законності, присвячені дослідження В. Авер'янова, О. Бандурки, Ю. Битяка, В. Білоуса, І. Голосніченка, В. Колпакова, В. Ортинського, О. Остапенка, М. Селівона, О. Серьогіна, О. Фрицького, В. Шамрая, О. Якуби та інших. Питання принципів здійснення конституційного контролю і принципу законності досліджувалися у працях О. Багрій, М. Вітрука, В. Гераськіна, С. Головатого, В. Кампо, Н. Колосової, А. Крусян, М. Козюбри, А. Муртишевої, О. Петришина, Т. Морщаків, І. Музики, Т. Пряхіної, Д. Савенка, Ю. Ткаченка, П. Ткачука, Ю. Шемчушенка, І. Яшиної. Однак багатоаспектність поняття законності і її роль як принципу діяльності органів конституційного контролю зумовлює потребу в уточненні змісту та співвідношення таких понять як «законність», «конституційна законність» і «конституційність», дослідження значення цих категорій у процесі реалізації конституційного контролю.

Мета публікації – дослідити сутність і зміст принципу законності, проаналізувати його співвідношення з принципами конституційної законності та конституційності в аспекті їх застосування в діяльності органів конституційного контролю.

В юридичній літературі наводяться різні визначення поняття «законність». М. Баглай і В. Туманов описують законність як процес суворого дотримання конституції і законів, а також інших правових актів усіма органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовими особами і громадянами [1, с. 143]. В юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемчушенка законність розглядається як правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону [2, с. 498]. Незалежно від аспекту її розуміння, форми буття сутність *законності* проявляється в суворому і неухильному дотриманні і виконанні діючих правових актів усіма суб'єктами права. Виходячи з викладеного, контрольна діяльність органів державної влади повинна здійснюватися у суворій відповідності до вимог Конституції і законів, тобто на підставі, у спосіб і в межах, передбачених чинним законодавством. Лише законом можуть визначатися суб'єкти, які уповноважені здійснювати державний контроль, межі їх компетенції, форми та методи діяльності, об'єкти контролю.

Досить часто у законодавстві, яке регулює процедуру здійснення конституційного контролю, принцип законності не закріплюється, що дозволяє окремим науковцям говорити про те, що він не має відношення до діяльності органів конституційного контролю, які покликані не підпорядковуватися закону, а перевіряти їх на предмет відповідності Конституції. Категорично не погоджуючись із такою позицією, автор зазначає, що органи конституційного контролю, виконуючи функцію охорони конституційних цінностей, зобов'язані діяти відповідно до принципу законності, який випливає із вимог Конституції, не дивлячись на відсутність його текстувального закріплення в якості принципу діяльності органу конституційного контролю. Тим більше, що порядок здійснення конституційного контролю базується на спеціальному законодавстві, якого повинні дотримуватися всі суб'єкти процесуальних відносин у сфері реалізації конституційного контролю. Таким чином, принцип законності як базова засада діяльності органів конституційного контролю покладає на них особливу відповідальність перед суспільством і державою за свою діяльність.

Провідне місце в регулюванні суспільних відносин у будь-якій демократичній державі належить Конституції. Вона відіграє правоутворюючу роль, є своєрідним цен-

тром правової системи і тому має вищу юридичну силу, пряму дію, застосовується на всій території держави. Приписи Конституції повинні постійно і повсюдно здійснюватися без будь-яких винятків за підтримки не тільки органів публічної влади, а й громадськості. Дотримання і беззаперечне виконання її норм у правореалізаційному процесі є найважливішою умовою підтримки загального режиму законності в країні.

У Конституції відсутній самостійний механізм реалізації. Вміщені в ній демократичні базові принципи, що відображають заборони, веління і вимоги до учасників суспільних відносин, реалізуються за допомогою всієї правової системи, всіх її елементів у взаємозв'язку і взаємодії, серед яких великого значення набуває саме законодавство. Це зумовлює необхідність інтенсивної правотворчості як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. На жаль, при цьому виникають серйозні проблеми, пов'язані імплементацією норм Основного Закону в поточне законодавство, в тому числі мають місце численні приклади видання нормативно-правових актів, які суперечать базовим (первинним) приписам. Враховуючи вищевикладене, виникає потреба у дослідженні співвідношення категорій «законність», «конституційна законність» і «конституційність».

Проблема конституційної законності є досить актуальною, однак у сучасній вітчизняній юридичній науці їй не приділяється достатньої уваги. Питаннями виокремлення конституційної законності із законності загальної приділялася увага в роботах представників радянської юридичної школи. Окремі автори підкреслювали єдність буття сутностей вказаних явищ в об'єктивній дійсності, а поділ їх вважали можливим лише з метою наукового пізнання. Інші заперечували необхідність самостійного вивчення конституційної законності в принципі, оскільки це могло призвести до протиставлення конституційних законів і правових актів, виданих відповідно до них. У багатьох роботах підвищена увага приділялася розробці розуміння конституційної законності як явища історичного і системного; встановлювалися й оцінювалися фактори, безпосередній та опосередкований вплив на дотримання конституційних норм.

На сьогодні в загальній теорії права та теорії конституційного права питання конституційної законності досліджуються дуже рідко, у поодиноких наукових роботах і статтях, причому часто вчені не дають чіткого визначення цього поняття, обмежуючись загальними висловами щодо особливостей конституційної законності. Так, М. Вітрук зазначає, що «конституційна законність є реально діючою системою конституціоналізму, що забезпечує повну дію правової Конституції» [3, с. 534].

Більш чітко визначення досліджуваного поняття дає Ю. Ткаченко, який зазначає, що конституційна законність є універсальним правовим принципом конституційного ладу держави, на якому базується організація та діяльність всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, і визначає конституційну законність як загальну вимогу, що відображає потребу (необхідність) правомірної поведінки (діяльності) всіх суб'єктів конституційно-правових відносин [4, с. 68]. Це означає, що прийняття, реалізація та застосування норм права повинні відбуватися тільки на основі Конституції та законів.

Свою конкретизацію принцип конституційної законності віднаходить у загальнообов'язковості, гарантованості (забезпеченості), єдності та реальності, які чітко проявляються в діяльності органів державної влади. На думку вченого, принцип конституційної законності розкривається у таких основних вимогах щодо: а) забезпечення повної і безумовної реалізації гуманістичного і демократичного потенціалу конституції; б) забезпечення верховенства Конституції як Основного Закону держави та суспільства;

в) реалізації безпосередньої дії норм Конституції; г) забезпечення стабільності конституційного законодавства і практики його застосування [5, с. 887, 882].

А. Крусян визначає конституційну законність як систему реально існуючого права, яка передбачає наявність Конституції, що має правовий характер, її всеохоплюючу дію, верховенство у правовій системі, пряму дію на всій території держави, її забезпечення і охорону (захист) [6, с. 4–5].

Сучасні вітчизняні та зарубіжні науковці зазвичай розглядають конституційну законність як невід'ємний складник законності, яка в рамках загального режиму законності вимагає дотримання тільки базових норм. Так, С. Авакьян конституційну законність визначає як правовий режим, що забезпечує реалізацію в діяльності держави, її органів, посадових осіб, громадських об'єднань, юридичних і фізичних осіб демократичних засад, правил державного і суспільного життя, закріплених у Конституції. Вчений вважає, що конституційна законність виступає вищим шаром законності, при цьому особливого значення набуває її превентивний характер – дотримання норм Конституції при виданні актів і здійсненні дій усіма без винятку органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Конституційна законність, підкреслює він, починається не тоді, коли за допомогою рішень компетентних органів забезпечується відновлення дії норм Конституції, а тоді, коли будь-які органи починають із дотримання Конституції та відповідності їй [7, с. 213–215]. Цю позицію підтримує Н. Колосова. Вона також звертає увагу на те, що конституційна законність повинна визначатися як превентивний фактор і забезпечуватися вже на стадії прийняття Основного Закону, де й закладаються передумови її дотримання. Таким чином, вчена визначає конституційну законність як сукупність вимог до владних структур у процесі створення конституційних приписів, їх виконання [8, с. 29].

Окремі вчені вважають, що конституційна законність є одним з етапів існування законності, однак не первинним. Законність не залежить від прийняття Конституції, а бере свій початок із моменту формування волі державоутворюючого народу про необхідність організації всього суспільного життя на підставі законів, які виражають його волю й інтереси. Саме для забезпечення реалізації цієї волі необхідна така суспільствознавча категорія як законність, яка, будучи сформованою першопочатково в суспільній свідомості, надалі реалізується в Конституції як установочому документі державно-організованого суспільства і за допомогою інших законів [9, с. 163].

З цієї позицією важко погодитися, оскільки правовий характер суспільного і державного життя передбачає здійснення вимоги про беззаперечне дотримання і виконання правових норм, серед яких особливе місце відводиться саме нормам Конституції, оскільки вона, будучи Основним Законом держави, є мірилом утілення законності у всі сфери державного і суспільного життя. Остання умова і становить зміст категорії «конституційна законність». При цьому таке втілення прямо залежить від визнання і забезпечення правового характеру Конституції; верховенства її в системі чинного права і на всій території держави і впливає на встановлення і підтримання в країні режиму конституційної законності. Безсумнівно, всі проаналізовані підходи до розуміння сутності категорії «конституційна законність» мають право на існування, деякі з них можуть беззаперечно прийматися, з іншими можна не погоджуватися.

На думку автора, під конституційною законністю слід розуміти політико-правовий режим, який складається в суспільстві в умовах забезпечення реального верховенства Конституції і полягає в неухильному дотриманні її основних (базових) приписів. Конституційна законність

є ядром, вищим проявом законності у державному та суспільному житті. Вона володіє всіма властивостями, що притаманні законності загалом, і в той же час вирізняється особливими, притаманними лише їй характеристиками, які й дозволяють вважати її вищим проявом законності.

Спільним між законністю і конституційною законністю є той факт, що вони як явища функціонують в об'єктивній реальності, незалежно від яких би не було обставин, однак мають під собою нормативно-правову основу. Нормативно-правовою основою законності є вся система законодавства, стосовно конституційної законності – Конституція відповідної держави.

Сферою прояву як законності, так і конституційної законності є практична діяльність суб'єктів права. Однак, якщо для законності як категорії загального порядку має значення реалізація всіх правових приписів держави, то для конституційної законності особливу цінність має діяльність щодо дотримання та застосування виключно конституційних норм.

Поряд із дотриманням Конституції всіма суб'єктами права для здійснення вимог конституційної законності на практиці необхідно її забезпечення, насамперед органами публічної влади. Не применшуючи значення різних контрольних органів, від діяльності яких значною мірою залежить стан конституційної законності, законності взагалі, слід зазначити, що забезпечення конституційної законності нерозривно пов'язане з конституційним контролем. Більше того, конституційному контролю належить провідна роль у цьому процесі. Здійснюючи контроль за дотриманням конституційної законності, органи конституційного контролю мають на меті захист основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства і прямої дії Конституції. Саме органи конституційного контролю уповноважені робити остаточний висновок про конституційність або неконституційність правових актів, а також дій суб'єктів державно-правових відносин. У зв'язку з цим варто зазначити, що сутність терміну «конституційність» впливає саме з контрольної діяльності органів конституційного контролю. Звідти пішло і розуміння конституційності як властивості, вимоги до актів, дій і рішень суб'єктів державно-правових відносин у теорії конституційного права.

У правовій науці немає єдності думок з приводу терміну «конституційність», не склалося і одностайного розуміння сутності цього явища. Переважає трактування конституційності як правового режиму, що забезпечує реалізацію всіма суб'єктами суспільних відносин демократичних стандартів, норм державного і суспільного життя, закріплених у Конституції. Так, Н. Вітрук визначає конституційність як особливий правовий режим організації і функціонування демократичної держави, завдяки чому вона набуває характеру правової держави [10, с. 44]. На думку автора, таке трактування є неправильним, оскільки призводить до отождення понять «конституційна законність» і «конституційність».

Т. Пряхіна зазначає, що конституційність характеризується тим, що має місце тільки в тому випадку, якщо в діяльності суб'єктів загальнодержавних відносин, правових актах відображені ідеї справедливості, соціальної рівності, тобто відповідна діяльність і її результати не просто формально відповідають Основному Закону держави, а відображають загальнолюдські цінності. В широкому сенсі можлива оцінка конституційності Основного Закону з позицій правової справедливості, яка визначається як рівність людей у свободі, оскільки імператив справедливості, що трансформувалася від інтуїтивного відчуття до нормотворчого фактора, є квінтесенцією конституційності.

Під конституційністю вчена розуміє міру, обсяг абсолютних цінностей права, що знайшли закріплення в Основному Законі, який може бути сприйнятий і забезпечений

державою [11, с. 15]. Погоджуючись із цією позицією, автор зауважує, що Конституція будь-якої демократичної країни (при всій її різноманітності) апіорі базується на загальнолюдських цінностях – ідеях свободи і справедливості, рівності, виражає принципи демократії, ідеї правової держави, міжнародних стандартів прав і свобод людини і громадянина. Тому правотворча і правозастосовча діяльність повинні бути орієнтовані на визнання, забезпечення цінностей, які закріплені в Основному Законі держави.

Конституційність в цілому базується на досконалості Конституції, важливим критерієм досконалості якої є її правовий характер. При цьому підході конституційність є найважливішою властивістю, характерною рисою і невіддільним елементом будь-якої демократичної конституції.

Входячи з вищевикладеного, *конституційність* можна визначити як відповідність правотворчої та правозастосовчої діяльності суб'єктів державно-правових відносин буквальному змісту Конституції, загальнолюдським цінностям, які у ній закріплені, її духу і принципам. Саме органи конституційного контролю покликані визначати юридичний вимір конституційності, виходячи з усієї сукупності норм Основного Закону у їх взаємозв'язку і взаємозалежності.

У свою чергу, законність передбачає перевірку на відповідність закону правозастосовних актів, виданих органами державної влади внаслідок реалізації ними власних повноважень. Нормативно-правовий акт може бути визнаний незаконним, якщо він не відповідає, наприклад, нормам кодифікованих актів, у тому числі процесуального характеру, або нормам іншого конкретного закону. Таку перевірку здійснюють органи судової влади.

Отже, проаналізувавши сутність та співвідношення понять «законність», «конституційна законність» і «конституційність», можна зазначити таке. Конституційність є властивістю Конституції і виявляється у системі загальнолюдських цінностей, принципів демократії, ідеї правової держави, міжнародних стандартах прав і свобод людини і громадянина, закріплених в Основному Законі і гарантованих державою. Вона є властивістю правових актів, сутність яких виявляється у вимозі відповідності правотворчої та правозастосовчої діяльності суб'єктів державно-правових відносин буквальному змісту Конституції, певним базовим принципам, «духу» Конституції загалом.

Забезпечення дійсної відповідності Конституції правотворчої та правозастосовчої діяльності суб'єктів державно-правових відносин є найважливішим засобом уста-

новлення і підтримання в державі режиму конституційної законності, яка за своєю сутністю є політико-правовим режимом, що складається в суспільстві в умовах забезпечення реального верховенства Конституції і полягає в неухильному дотриманні її основних (базових) приписів.

Як законність, так і конституційна законність функціонують в об'єктивній реальності незалежно від будь-яких обставин, однак мають під собою нормативно-правову основу. Нормативно-правовою основою законності є вся система законодавства, стосовно конституційної законності – Конституція відповідної держави.

Сферою прояву як законності, так і конституційної законності є практична діяльність суб'єктів права. Однак, якщо для законності як категорії загального порядку має значення реалізація всіх правових приписів держави, то для конституційної законності особливу цінність має діяльність щодо дотримання та застосування виключно конституційних норм. Конституційна законність є ядром, вищим проявом законності у державному та суспільному житті.

Стосовно співвідношення конституційності і законності слід зазначити, що обидві категорії є властивостями нормативно-правових актів та обов'язковою умовою діяльності всіх суб'єктів державно-правових відносин. Перевірку законності правотворчої та правозастосовчої діяльності суб'єктів державно-правових відносин здійснюють органи судової влади, тоді як перевірка конституційності зазначеної діяльності є виключною компетенцією органів конституційного контролю. Необхідність виокремлення конституційності як окремої властивості актів, дій і рішень суб'єктів державно-правових відносин пояснюється верховенством Конституції, її прямою і безпосередньою дією.

Таким чином, принцип законності належить до вихідних принципів, керуючись яким органи конституційного контролю здійснюють перевірку конституційності правових актів, дій і рішень суб'єктів державно-правових відносин із метою забезпечення їх відповідності один одному і Основному Закону. Безумовне підпорядкування органу конституційного контролю Конституції, неухильне дотримання встановлених законом процедур, які створюють необхідні гарантії для прийняття законного і справедливого рішення, попереджає їх свавільні дії. Ця обставина є дуже важливою, враховуючи остаточність і неможливість оскарження підсумкових актів органів конституційного контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права. М. : БЕК, 1998. 519 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. 1999. Т. 2. 744 с.
3. Витрук Н.В. Законность: понятие, защита и обеспечение. *Общая теория права : курс лекций* / Под общей ред. проф. Бабаева В.К. Нижний Новгород, 1993. 540 с.
4. Ткаченко Ю.В. Принцип конституційної законності. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 66–71.
5. Ткаченко Ю.В. Конституційна законність як принцип конституційного ладу. *Форум права*. 2010. № 4. С. 875–883. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10tjvpkl.pdf>.
6. Крусян А.Р. Конституційна законність: правова доктрина та практика забезпечення і захисту в Україні. *Митна справа*. 2012. № 1(79). С. 3–10.
7. Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность. 2-е изд. М. : РЮИД «Сашко», 2000. 528 с.
8. Колосова Н.М. Обеспечение конституционности законности / *Законность в Российской Федерации*. Коллектив авторов / ред. кол.: И.Ф. Демидов, А.Я. Сухарев, Ю.А. Тихомиров. Спарк, 1998. С. 27–47.
9. Раянов Ф.М., Минахметов Р.Г., Пономарев Д.А. Право и законность в демократическом обществе. М. : Право и государство, 2004. 200 с.
10. Витрук Н.В. Конституционность в контексте правовой жизни современной России. *Российское правосудие*. 2007. № 7(15). С. 44–55.
11. Пряхина Т.М. Конституция и конституционность: диалектика взаимосвязи. *Право и политика*. 2001. № 9. С. 13–18.